

*Quaderns d'Arqueologia*A L'ENTORN DE LES FULLES D'HEURA O D'ARÍTJOL
REPRESENTADES A LES CERÀMIQUES IBÈRIQUES*per Samuel Burguete i Recasens***Paraules clau:** arítjol, ceràmica ibèrica, heura.**Resum:** de les representacions vegetals que generalment veiem en les ceràmiques de la cultura ibèrica, se'n diu, per costum, "fulles d'heura estilitzades". En aquest treball s'estudia l'heura i l'arítjol per tal de demostrar que, en la immensa majoria dels casos, no es tracta de fulles d'heura, sinó que n'hem de dir "fulles d'arítjol".**Abstract:** the vegetal representations which we usually see in the iberian pottery are called, out of habit, stylized ivy leaves. This work studies ivy and bindweed in order to show that in most cases we should talk of bindweed leaves instead of ivy leaves.**Introducció**

Des de l'inici dels estudis referents a la ceràmica ibèrica, pràcticament tots els autors coincideixen a denominar "fulles d'heura" unes representacions molt corrents i prou conegudes de tothom, que anomenen textualment "hojas de hiedra estilizadas, con zarzillos y brácteas". Aquesta accepció és emprada per J. de C. Serra Ràfols, J. Colomina i Roca, Lluís Pericot i la immensa majoria d'estudiosos que han tractat el tema.¹

No volem pas donar a entendre que no es així. Molt probablement, en les primeres observacions fetes respecte al tema es podria tractar d'autèntiques fulles d'heura i, per tant, a continuació, s'ha donat el mateix nom, sistemàticament, a totes les representacions semblants.² Si bé és cert que l'arqueòleg no és un botànic i, per tant, desconeix molts dels mots, les formes i les característiques del món vegetal, podem recordar que hem anat dient ceràmica "campaniana" a tot allò que portava vernís negre i durant molts anys a la ceràmica pintada ibèrica se'n deia del tipus de Fontscaldes. Són qualificatius i, per tant, no tenen cap altra intencionalitat que informar o explicar alguna cosa.

Avui, fruit de l'observació tant de la natura com de les representacions ibèriques, podem dir que la immensa majoria de les figures que veiem pintades a les parets dels *kalathoi* i altres atuells que pertanyen a la cultura ibèrica, no se semblen gens a l'heura i, en canvi, tenen una gran semblança a les fulles d'arítjol. Aquesta observació va ser consultada amb la Comissió de Natura de l'Institut d'Estudis Vallencs, i els seus components ens han facilitat tota mena d'informació per tal de poder demostrar el que tots

plegats veïem.³ En primer lloc, farem un estudi independent de cada tipus de fulla representat: les d'heura i les d'arftjol. Finalment compararem.

Representacions vegetals ibèriques

Recordarem l'accepció que durant anys hem emprat i explicarem cada una de les seves parts: "hoja de hiedra estilizada". Aquest és sempre el motiu central i imprescindible perquè pugui portar els altres atributs. Es tracta d'una fulla de forma cordiforme-sagital, d'amplada variable; normalment la representen reomplerta del mateix color roig vinós que la resta de dibuixos. En alguna ocasió, l'artista es permetia el luxe de fer filigranes dintre de l'esmentada fulla. En altres, la veïem amb les vores plenes de punxes o espines. Generalment, del seu pecíol hi surten dos fils que acaben enroscant-se davant o als costats de la fulla central. Són els anomenats circells, *zarcillos*. Amb aquests, a vegades, l'artista es permetia també la llibertat d'acabar-los amb unes volutes prou estilitzades i que semblen un cornet. Finalment, també hi veïem les *bràctees*, de forma lanceolada i que normalment reomplien amb ratlles paral·leles (vegeu la figura 1). No hi manquen representacions en què volutes i apèndix formen tot un dibuix a part de la pròpia fulla, si bé aquestes les considerarem un afegit a la base.

HEURA

El seu nom científic és *Hedera helix*. En castellà se'n diu *hiedra* (en alguns treballs hi consta *yedra*), i en francès, *lierre*. És una planta perenne de color verd fosc. Les fulles tenen formes molt variables. Les tiges i les branques destinades a enfilarse són palmades, amb tres o cinc puntes. En altres branques destinades a donar les flors, segons si reben il·luminació, són de tipus ovalat-romboïdal o allargassades i amb les vores llises. És una liliàcia i s'enfila pertot, rocams i troncs d'arbres als quals s'agafa amb unes petites arrels que surten del tronc de l'heura i penetren dins l'escorça dels arbres i, tot fent l'ancoratge, absorbeixen la saba o la humitat de les roques. Pel que fa als arbres, acaba ofegant-los i els mata, mentre que les roques les disgrega per deshidratació i accelera el procés de l'erosió.

Les flors apareixen en petits poms. Totes surten d'un mateix punt, són de color clar, grogós o verdós. El fruit és rodó, del volum d'un pèsol, amb tres o cinc cavitats que guarden igual nombre de llavors, generalment negres. Floreix a final de l'estiu i els fruits no maduren fins a la pròxima primavera.

Es cria en qualsevol lloc: rocams, sota de marjades, als boscos... Prefereix l'ombra i llocs humits, viu molts anys i no és estrany que els antics l'associessin a la immortalitat si tenim en compte que mata l'arbre i ella continua vivint.

Els fruits són tòxics per a l'home. Malgrat tot, en petites dosis, són vomitius i purgants. Els especialistes aconsellen no emprar-los mai. De les fulles se'n diu que maten els canaris engabiats que, per manca d'experiència, les piquen.

La història atribueix l'ús de la fusta d'heura per filtrar el vi; també sembla que els sacerdots de Bacus es coronaven amb aquesta planta (Bacus ho feia amb fulles de ceps), i per aquest motiu s'ha penjat a les tavernes.⁴

Els frígis el consagraven al déu Atis. Els sacerdots eunucs es tatuaven fulles d'heura. És un signe femení de força que necessita protecció.⁵

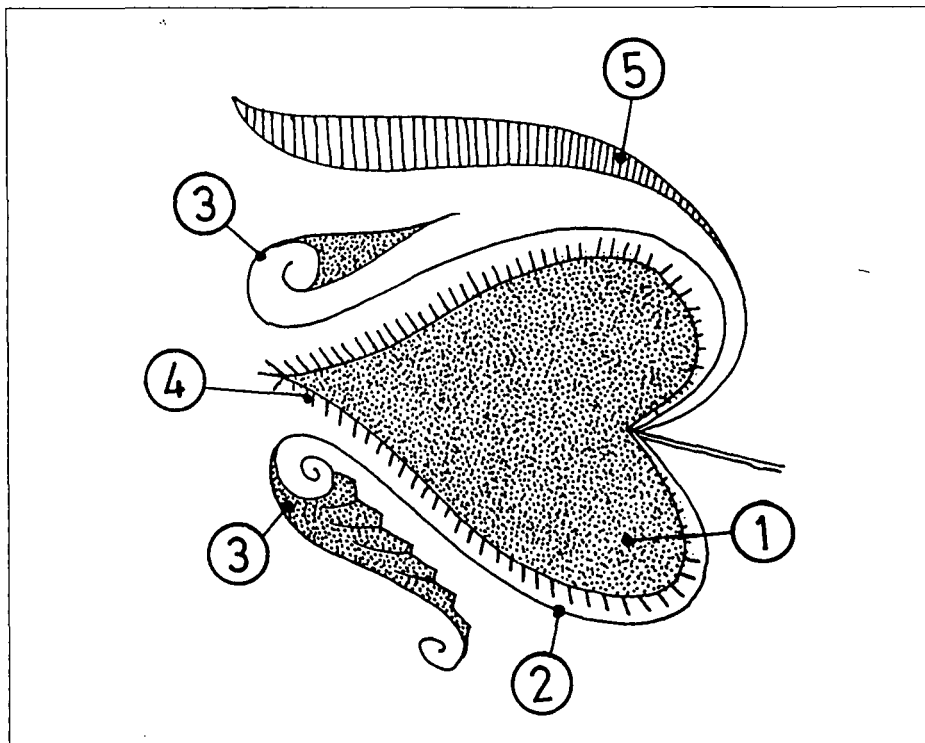

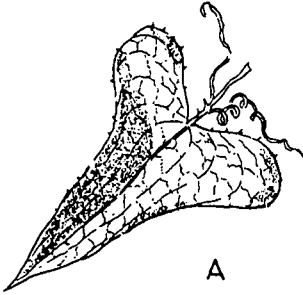
Figura 1. Representació hipotètica d'una fulla d'arítjol tal com les representaven els ibers amb els atributs principals:

1. Fulla pròpiament dita. És el centre del conjunt i, a la vegada, dóna nom a la resta. Com podem veure, té la forma cordiforme-sagital amb uns lòbuls pronunciats i acabada en punta, igual com l'arítjol.
2. Circell, modificació foliar que neix al mateix mànec de la fulla. El representen sempre caragolat, tal com és al natural.
3. Volutes o cornets de la imaginació de l'artista i que aparentment tenen la tasca d'omplir uns buits per tal d'equilibrar els espais entonant el conjunt pintat. A vegades, són molt complicats i resulten un ornament per ells sols.
4. Espines, punxes que no sempre eren dibuixades pels artistes, si bé en moltes ocasions les hi veiem. Les fulles d'arítjol, a vegades, no en tenen o són tan petites que no es veuen.
5. Bràctees o apèndix que normalment veiem i que, igual com les volutes i els cornets, interpretarem com a un caprici del dibuixant.

ARÍTJOL

El seu nom científic és *Smilax aspera*. És una liliàcia (família de plantes monocotiledònies de flors regulars, ovari súper i fruits capsulars o bacciformes), dioica (hi ha peus mascles i peus femelles), de tiges fines, llenyoses i enfiladisses, de fulles perennes i alternes. Les fulles són peciolades, molt nervioses i de color verd més fort per dalt que per sota, de forma cordiforme-sagital molt variable, a vegades molt amples i, a la mateixa planta, altres de molt estretes i allargassades, amb la vora i el nervi central, en moltes

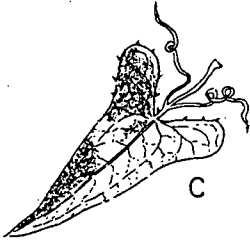
ARÍTJOL
Smilax Aspera

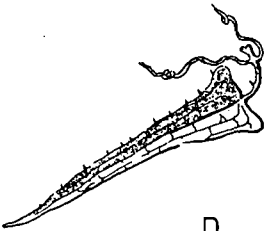
A

B

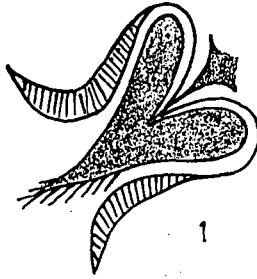

C

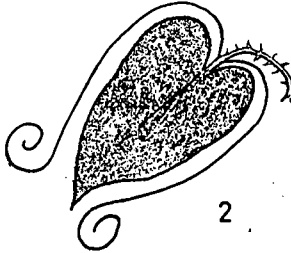

D

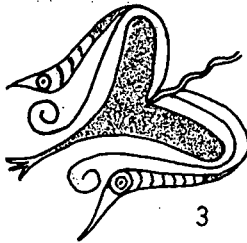
DIBUÏXOS IBÈRICS

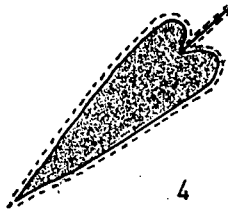
1

2

3

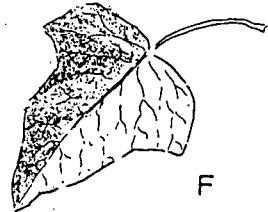

4

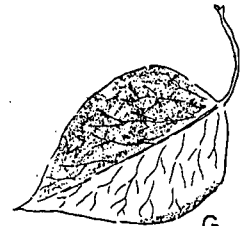
HEURA
Hedera Helix

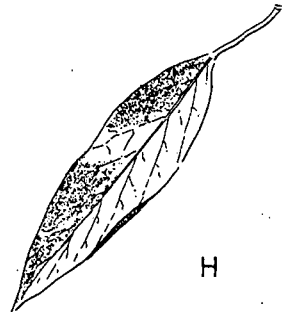
E

F

G

H

d'aquestes, espinoses, és a dir, amb petites espines o punxes que destaquen. Les tiges i els pecíols també porten espines, si bé no sempre ni amb regularitat. Cada fulla té dos circells que neixen de la beina foliar; o sigui, de la base del pecíol. Els circells són modificacions de les fulles que formen un filament prim, llarg, fort i caragolat que serveix a la planta per enfilarse i embolicar-se amb ella mateixa formant un embull que fa impossible que una persona la travessi caminant.

Les flors són de sis pètals de color crema; les masculines, amb sis estams; les femenines, amb pistil ovoide. Floreix a final d'estiu.

El fruit és una baia de color roig que es tornarà negra en madurar completament, del volum d'un pèsol, amb dos o tres pinyols durs i negres. Penja amb petits raïms semblant als de la *Vitis rupestris* (ceps bords, peus americans) i maduren a la tardor. Tenen un gust dolç, quasi agradable.

Aquesta varietat és coneguda per totes les cultures antigues mediterrànies. Ja la trobem descrita per Dioscòrides, i ha anat creixent durant segles espontàniament a boscos, alzinars, marjades i barrancs. No té gaires exigències pel que fa al tipus de terres, i s'adapta bé a les seques i les assolellades.

Noves varietats van arribar amb el descobriment d'Amèrica: la *Smilax medica*, procedent de l'Amèrica central, i altres varietats com la *Smilax officinalis*, d'Hondures; *Smilax ornata*, de Mèxic; *Smilax schomburghiana*, de Jamaica; i *Smilax glauca*, de Virgínia. Totes aquestes varietats tenen en comú que són més grans i tant els fruits com els elements consumibles són també més forts. Pel que sembla, aquestes plantes s'empraren intentant curar la sífilis i altres mals. Segons Dioscòrides, les fulles i el fruit eren un remei eficaç contra verins. Tenen la facultat de poder ser emprades com a cura preventiva; se li atribueixen propietats depuratives, diürètiques, antireumàtiques i purificadores de la sang. Per tant, podem comprovar que moltes d'aquestes propietats ja es coneixien des de l'antigor.⁶

Figura 2. Aquesta làmina (pàgina anterior) intenta demostrar comparativament les diferències i les semblances entre les fulles dels diferents tipus que tractem en aquest treball:

A, B, C, D. En primer lloc veiem quatre fulles d'aríjol de diferents volums i formes, si bé sempre són semblants, més o menys allargassades, més o menys amples o estilitzades.

1. Pintura representada en un *kalathoi* trobat al Vilar de Valls. Hi podem veure tots els trets més característics a excepció dels circells.

2. Representació procedent del turó de Sant Miquel de Llúria i que podem veure publicada al llibre de Lluís Pericot, pàg. 162. De no ser pels circells, podríem pensar en una fulla d'heura. Si més no, ja hem dit que l'heura no en té, de circells.

3. Un altre dibuix trobat a les parets d'un atuell al Vilar de Valls. Les bràctees són oculades i en un costat tenen un origen comú amb el circell. La punta de la fulla també és treballada al gust del pintor.

4. Fulla molt estilitzada. El seguit de puntets que la voregen pot ser interpretat com a espines. Mateix llibre de Lluís Pericot, pàg. 52.

E, F. Aquestes dues fulles són d'heura, i de la part del tronc destinat a enfilarse i créixer, observem que una té cinc puntes i l'altra només tres. És normal i es troben totes en un mateix tronc.

G, H. Fulles també d'heura que apareixen a les tiges destinades a florir. Aquestes branques neixen sobre el tronc abans esmentat que prepararà i creixerà. Aquestes i altres varietats dins d'aquesta tònica són les de l'heura i es poden trobar totes en un mateix peu com a cosa normal.

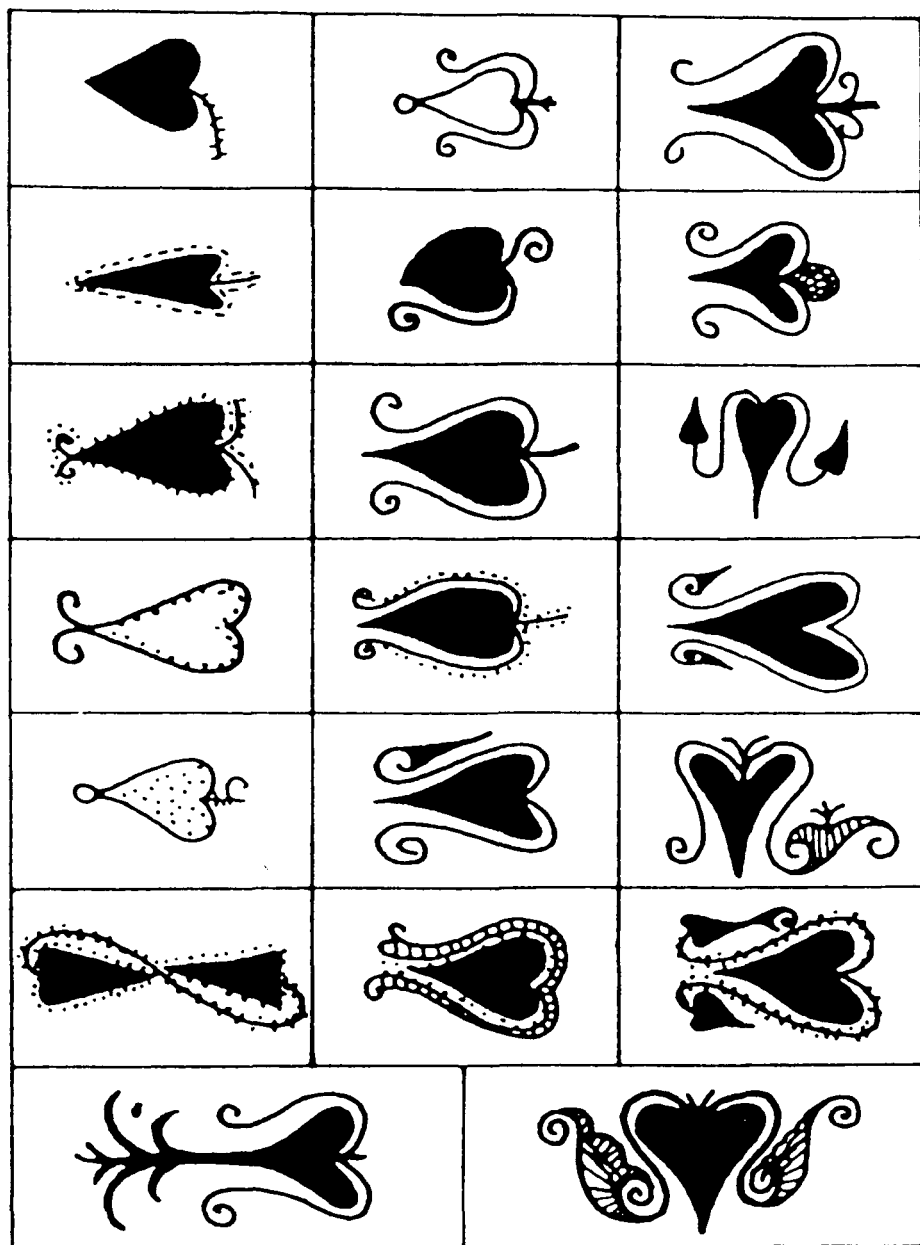

Figura 3. Conjunt de representacions recollides en el *Corpus Vasorum Anticuorum* del turó dels Sants de Lliria i que reproduceix Lluís Pericot a la pàgina 52. Com podem veure i comparar, no hi ha cap fulla d'heura. La que no té circells, té espines; per tant, no sembla que volguessin representar l'heura. S'assemblen més a l'aríjol

La indústria alimentària la utilitza per fer l'escuma en begudes ensucrades, suc de fruita, begudes refrescants i, sobretot per a la cervesa.⁷ Fa pocs anys que es fabricava a Espanya una beguda escumosa i refrescant anomenada *zarzaparrilla* i, tot i que és un secret industrial, sembla que és un component de les begudes actuals de tipus cola.

El mot *zarzaparrilla* és el que a Castella donen a l'arítjol, i també és coneguda per *zarza morisca*, *uva de perro...* i en català té els noms d'*arínjol*, *aríjol*, *arítja* (tots procedents de l'àrab: *arix* = parra). També el podrem trobar com a *heura espinosa*, *heura del diable* i *matavelles*. En basc, en diuen *latx*, *endalarr*, *endollar*, *arkasats...*, i en francès és coneguda per *salsepareille*.

Comparacions

LA FORMA

Com ja hem vist, els ibers representaven normalment unes fulles de forma cordiforme-sagital, exactament igual com l'arítjol. L'heura no té en cap de les diferents formes observades i esmentades aquesta forma. Entre les de tipus ovalada i romboïdal, podem trobar en algun cas les cordiformes. Si més no, en cap cas no són sagitals, ja que els lòbuls no són pronunciats ni tampoc la punxa s'allarga. L'heura sempre té les fulles de forma globulosa, arrodonida, i l'arítjol, en canvi, tot i presentar-se en forma ampla, sempre té els lòbuls pronunciats i és punyent i allargassada. És impossible que un botànic les confongui.

ELS CIRCELLS

Aquests elements són totalment absents en l'heura; en canvi, cada fulla d'arítjol en té dos. Les representacions ibèriques també. Ja hem explicat que l'heura s'enfila per mitjà d'unes petites arrels adventícies que surten al llarg de tot el tronc de la planta. Aquestes petites arrels no passen de 2 centímetres; en canvi, els circells de l'arítjol en poden tenir més de 10. Per tant, si la majoria de representacions pintades porten circells, aquestes fulles no poden ser d'heura, són d'arítjol. (Vegeu les figures 2 i 3)

LES ESPINES

Són moltes les fulles d'arítjol que tenen espines a la vora. També en les representacions ibèriques, en bastants casos, veiem aquesta característica. L'heura mai no ha tingut ni punxes ni espines; per tant, no les podrem confondre. En cas de dubte, si porten espines serà arítjol.

LES BRÀCTEES

Aquesta denominació pot no ser la correcta; si més no, és la més emprada. Les bràctees són unes fulles diferents que presenten algunes plantes, sempre relacionades amb la flor, i les bractèoles amb la inflorescència. Tot i haver buscat una explicació botànica a les representacions ibèriques d'aquestes formes, no l'hem trobada. Ni l'heura ni l'arítjol tenen mai hipsòfils (bràctees o bractèoles) ni poden tenir espàdix ni espata, ja que ambdues floreixen i aquestes són uns elements propis de les plantes que no floreixen.⁸

En un principi pensàvem que es podia tractar d'unes fulles vistes de perfil. No ho veiem clar; el més probable és que es tracti d'una llibertat dels artistes davant la necessitat d'omplir uns espais per tal d'equilibrar cromàticament la representació, sigui amb motius vegetals, geomètrics o figuratius: els ibers tenien bon gust. En les seves pintures no hi manca mai aquest equilibri entre buits i plens, no trobem uns espais recarregats junt a uns espais buits. Empraven la tècnica d'omplir-ho tot espès o a ratlles, segons conveniència i desig de destacar una o altra cosa. Els cercells són un petit detall que finament omple un espai amb delicadesa i que la planta porta de natural, però, de bràctees, no n'hi veiem. De moment no voldríem pas canviar aquest mot, però trobem més encertada la descripció de Colomines que en diu "apèndix".

Conclusions

Com hem vist, en la immensa majoria de casos les representacions vegetals ibèriques en forma de fulla sembla que tinguin més paral·lels amb les fulles d'arítjol que no pas amb les d'heura. Per tant, i malgrat la tradició o el costum, no serà difícil veure treballs, com ja han sortit, que en diguin fulles d'arítjol, amb espines i cercells.⁹ Aquest ens sembla que és el seu nom correcte i no caldrà recórrer al mot "estilitzades" perquè, si a la natura hi tenim una fulla igual a la representada, no és lògic que l'anomenem d'altra manera i, per tal d'arreglar-ho, afegir-hi l'adjectiu "estilitzada."

Hem estudiat altres espècies d'heures, les anomenades de jardí. Si més no, a part de la mida o la coloració de la fulla, no hi trobem cap altra diferència. D'arítjols, n'hem vist en molts llocs, si bé no tenen variacions, ja que en un mateix peu se'n troben de gairebé totes les formes, de fulles com les esmentades.

El fet que, en algun indret de Catalunya, l'arítjol es conegui com a *heura espinosa* o *heura del diable* pot fer pensar que és la causa que, en les representacions ibèriques, de l'arítjol s'en digui heura. Però, de fet, les primeres fonts que ho diuen són en castellà i, per tant, sembla més aviat un vici de costum que altra cosa. Si de cas haurem de dir el nom complet amb els adjectius i tot.

Pel que fa a les diverses utilitzacions, també és significatiu que mentre l'heura no serveix pràcticament per a res —ans és tòxica—, l'arítjol té un seguit de propietats medicinals molt interessants. De fet el que més ens cridà l'atenció és que se'n pugui fer una beguda.

A titol d'hipòtesi, ens atreviríem a pensar si l'arítjol no era ja conegut pels ibers, que el maceraven en els atuells (generalment *kalathoi*) en què estan representats. ¿No era pas aquesta la base de la beguda típica i que podríem relacionar amb els altres atuells de broc a mitja panxa anomenats *vasos cerveceros*? És tan sols un hipotètic ús que podria explicar el motiu representat.

Notes

1. Considerem prou estès i conegut el mot esmentat per no haver de donar puntualment totes les referències bibliogràfiques que el citen. Fóra inacabable i ens en deixaríem alguna. Si més no en citarem dues, perquè són les que hem consultat amb més freqüència: J. de C. Serra Ràfols i J. Colomines Roca. *Corpus vasorum antiquorum*. 1958-1964 (en francès). Lluís Pericot. *La ceràmica ibèrica*. (1979).

2. De fulles que poden ser heura, en podem veure al llibre citat de Lluís Pericot, pàg.
39. És la representació més versemblant que hem trobat.
3. Els col·laboradors han estat: Jordi Castellet, Joan Segura i Joan Guasch, tots ells de la Comissió de Natura del IEV.
4. Pío Font Quer. *Plantas medicinales. El Dioscórides renovado*.
5. Juan Eduardo Cirlot. *Diccionario de símbolos*. Pàg. 468.
6. Pío Font Quer. Obra citada.
7. Paul Schauenberg, Ferdinand Paris. *Guía de las plantas medicinales*.
8. Per ampliar dades, vegeu J. M. Thomas-Domènech. *Atlas de Botánica*.
9. M. Esther Fabra i Salvat i Samuel Burguete i Recasens. *Introducció a l'estudi del jaciment del Vilar*. Ángel Lafuente Revuelto. *La estructura fornácea de "La Coma" y la producción de cerámica ibérica en Fontscaldes (Valls, Alt Camp)*. Tesi de llicenciatura. Lleida, 1989, pàg. 72 de l'original, que es troba en procés de publicació.